

Ивица Чаировић

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Београд
icairovic@bfspc.bg.ac.rs

УДК: 2-4(410.1):27-9“05-06“

Вероисповедање у Енглеској у VII и VIII веку

Сажетак: Истраживање писаних вероисповедања у Енглеској у VII и VIII веку помоћи ће да, из историјског аспекта, буде схваћен феномен употребе *filioque* у Символу вере Цркве на западу Европе. Овај рад представља осврт на неколико вероисповедних формулација и неколико најзначајних личности из англо-саксонског хришћанског света (Теодор из Тарса, Бонифације, Лул, итд), у сагледавању прихватања филиоквистичке интерполације међу богословима у Енглеској у VII и VIII веку. Уједно, ово истраживање може да буде иницијално за опширније испитивање вероисповедања на Западу, до Великог раскола 1054. године; како би се одредили стварни узроци употребе поменуте интерполације, која је до данас камен спотицања у дијалогу између Истока и Запада.¹

Кључне речи: Символ вере, *filioque*, Црква у Енглеској, сабор у Отену (с. 662/676), сабор у Хетфилду (679), Теодор из Тарса, Бонифације, Лул, Етелхерд, архиепископ Кентерберијски; Едулф, архиепископ Јорка; Тидфред, епископ Данвича; Денеберт, епископ Ворчестера

Увод. — Иако се у Западној Европи вероисповедање писано од стране епископа, који је текст предавао архиепископу, помиње први пут у визиготској Цркви у VII веку, у Енглеској су сачувана писана епископска вероисповедања почев од краја VIII века.² У библиотеци сваке епископске катедре чувано је писано вероисповедање епископа, а чињеница да су писана вероисповедања епископа у Енглеској, почев од VIII века сачувана, показује да су овим документима епископи и њихови наследници придавали посебну пажњу. Сматрамо да је то у Енглеској — у самом зачетку црквене организације — био изразит случај због сталног доказивања православности и следовања римској, у односу на келтску праксу. Захваљујући Беди Венерабилису, сачувано је и једно писано вероисповедање са сабора у VII веку. После смрти Максима Исповедника (662) у Источним историјским изво-

¹ Студија представља мали допринос у оквиру дијалогу Истока и Запада о питању *Filioque*, а поводом 960 година од Великог Раскола (1054–2014).

² *Canterbury Professions*, ed. Michael Richter, Canterbury and York Society vol. LXVII, Devonshire press, Torquay, 1973, xi.

рима не постоје сведочанства о уметку *Filioque*, а Сицијенски истиче да се на Западу ово учење шири као *инијеџрални део љравославне вере*.³

Циљ овог рада јесте да се истражи какво је вероисповедање било у Енглеској у периоду када се Црква на том подручју развијала и устројавала у оквиру канона и догмата Васељенске Цркве Христове, уз помоћ разних континенталних утицаја, али и са карактеристичним одликама острвских црквених великодостојника. Основно начело историјске методологије које је примењено у овом раду јесте истраживање на основу оригиналних историјских извора, баш због чињенице да су сачувана саборска и вероисповедања острвских архијереја (посебно архиепископи Кенетердерија), из VII и VIII века. Допринос овог рада биће у чињеници да је ово — на нашим просторима — иницијално истраживање на пољу филиоквистичких тежњи у Цркви у Енглеској, из разлога што су многи истраживачи једноставно — и без методолошких претпоставки и питања — прихватили као непобитну чињеницу коришћење филиоквистичке интерполације у вероисповедању у Енглеској у VII и VIII веку.

Тему ћемо истраживати помоћу оригиналних писаних вероисповедања које нам је у зборнику *Canterbury Professions* (The Canterbury and York Society, vol. LXVII, 1973) донео М. Рихтер, а палеографски обрадио Т. Браун. За саборска веросиповедања кориштена је збирка *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Volume 3, коју су уредили W. Stubbs, A. West Haddan, D. Wilkins.⁴

1.1. *Вероисповедање у VII веку* — Цео VII век у Енглеској сматра се раздобљем мисионарске делатности монаха из Рима, а затим и устројавањем предањске праксе Васељенске Цркве на територији Британског острва. Личност која је обележила другу половину овог века на Острву јесте осми по реду ахриепископ Кентердеријски — Теодор из Тарса (602–690), а главна одлика његовог рада била је успостављање саборског одлучивања у Цркви на Британском острву, као и усклађивање канонског права са истинама *љраве и љравославне вере*.⁵ Теодор се трудио да исправно тумачи и примени канонско право на Острву, што показује и његов спис *Iudicia* (један део списка заузимају канони са саборâ у раној Цркви, а други део је посвећен покајању) који ће извршити велики утицај на схватање покајања на Острву.⁶ Одељак овог дела показује да је Теодор заиста добро познавао

³ Siecienski A. Edward, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, Oxford Studies in Historical Theology, Oxford University Press, 2010, 87.

⁴ *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Volume 3, William Stubbs, Arthur West Haddan, David Wilkins, Ulan Press, 2012, 142.

⁵ Беда, IV, 17: *fidem rectam et orthodoxam*.

⁶ *Archbishop Theodore, Commemorative Studies on his Life and Influence*, Edited by Michael Lapidge, Cambridge Studies in Anglo-Saxon England (No. 11), Cambridge University Press, 1995, 141–174.

источне списе о покајању,⁷ али и монашку праксу кроз коју је прошао на Истоку, па да је то предање ускладио са покајном праксом на Западу. Како наводи Мајкл Лапиц, последња Теодорова област која је била под утицајем Истока била је Литургија, али нажалост ни један текст англо-саксонске службе (пре 700. године) није сачуван.⁸ После Теодоровог вредног пастирског рада и постављања епископа на све постојеће и на новоуспостављене катедре, радило се на организацији црквеног живота и дисциплине, и то на редовним саборима свих енглеских епископа. У историји Цркве на Острву у VII веку истичу се сабори у Хертфорду (673) и Хетфилду (679). О другом сабору треба рећи неколико речи пошто је у вези са нашом темом.

1.2. *Сабор у Хетфилду (679)*. — Архиепископ Теодор је 17. септембра 679. године сазвао сабор у Хетфилду, како би обавестио све епископе на Острву да је Цркву у Константинопољу поново захватила Евтихова јерес,⁹ како би Црква у Енглеској остала незапрљана тим кривоверјем. Орос са овог сабора недвосмислено показује православност Цркве у Енглеској.¹⁰ Теодор је истицао да је вера Енглеца — вера Једне, Свете, Саборне и Апостолске Цркве, са истакнуто православном тријадологијом. Међутим, у додатку Ороса настаје проблематична филиоквистичка формулација *да Дух Свети исходи неизрециво од Оца и Сина*.¹¹ Документ са овог сабора јасно показује какав је био став Цркве у Енглеској поводом монотелитства и каква је била вера на Острву.¹² Међу епископима који су били присутни на сабору, били су и представници римске Цркве, Јован, протопсалт цркве Светог Петра у Риму, и игуман Бенедикт, које је папа Агатон (678–681) послао у Енглеску и који су из Рима донели акта са Латеранског сабора из 649. године, која су преписана у манастиру у Цароу.¹³

Оно што је значајно у вези са сабором у Хетфилду јесте жеља папе Агатона да Цркви на Истоку покаже да је Црква на Западу, иако расцепкана услед бројних варварских налета, ипак, једнодушна и сложна у питањима вере и догми, а у овом случају — у одбацивању моноенергизма и монотелитства, што показује и сабор на далеком Британском острву.¹⁴ Међутим,

⁷ *Исѿо*.

⁸ *Исѿо*, 28–29.

⁹ О јеретику Евтиху опширније види Поповић, Радомир, *Појмовник црквене историје*, Београд 2014, 119. Овде треба нагласити да је јерес о којој је обавештен сабор моноенергизам и монотелитство које је архиепископ Теодор видео као наставак Евтиховог кривоверја.

¹⁰ *Archbishop Theodore*, 93.

¹¹ Беда, IV, 17.

¹² О филиоквистичком учењу које се запажа у додатку ороса са сабора у Хетфилду опширније види Чаировић, Ивица, „Учење о Светој Тројници у спису *Црквена историја народа англосаксонској* од Беде Венерабилиса“, *Српска теологија данас*, Први годишњи симпозион, 2009. Текст је у рукопису.

¹³ *Archbishop Theodore*, 89.

¹⁴ *Исѿо*, 92.

остаје енигма: зашто се папски легат није осврнуо на филоквистичко вероисповедање са сабора у Хетфилду; и зашто се папа није успротивио интерполацији у Символу вере? Едвард Сиечиенски поставља два питања у вези са филиоквистичким уметком у оросу са овога сабора: како је Теодор из Тарса тумачио ово учење и колико се времена *filioque* користи у Символу вере у Енглеској? Он наводи — додуше без икаквог објашњења — да је Августин могао да у току мисионарског деловања крајем VI и почетком VII века користи *filioque*, а наводи да је вероватно [*sic!*] и то да је Теодор пријатељ — Адријан, рођени Африканац, који је проучавао блаженог Августина, могао да учи о исхођењу Духа Светог. Сиечиенски — даље — истиче да је папа Агатон, припремајући вероисповедање које ће послати у Константинопољ, са радосћу примио филиоквистички Символ вере из Хетфилда;¹⁵ али — ипак — на становишту смо да је папа Агатон био срећан да оцима на Истоку покаже како је Црква на Западу у једномислију и да се чак и у далекој Енглеској противе монотелитству.

Са друге стране, у овом контексту треба сагледати и континенталне утицаје на Острво: порука са сабора из Отена (с. 662/676) која наводи тзв. *Атаназијево вероисповедање*, у коме се налази наговештај *filioque*, као образац вере.¹⁶ Зашто? Јак континентални утицај, посебно у периоду краља Офе (+796), који је био у одличним односима са Франачком државом, довешће до писања различитих вероисповедања, тако да је неопходно нагласити да потенцијални узрок неких *искривљења* у оквиру вероисповедања епископа у Енглеској у VII и VIII веку, води порекло са континенталног дела Западне Европе.

1.3. У *Часослову* из VII века — који је до данас сачуван — види се да се у Цркви у Енглеској користи *Ајосиолско вероисповедање* на јутарњем и вечерњем дневном богослужењу, али и у оквиру обреда јелеосвећења за болесне. Проучавајући коришћење вероисповедања у богослужењу Брн напомиње да се у Енглеској вероисповедање у богослужењу поклапа са вероисповедањем које се изговара приликом Свете Тајне Крштења, тако да истиче да се оваква употреба повезује са литургијским Символом вере. Ово може да потврди хипотезу да су римски мисионари на Острву користили исти Символ вере приликом Крштења и у току богослужења. Брн,

¹⁵ Sicienski A. Edward, *нав.гело*, 88–89. Иако је папа Агатон на сабору у Риму, где је говорио у име 125 епископа са Запада: *ex Patre procedentem*; забранио да се користи филиоквистичка интерполација, Сиечиенски истиче да се на помесним саборима на Западу употребљава *Filioque*. Он наводи девет сабора у Толеду (638–694), као и сабор у Мериди (666), четврти сабор у Браги (675), и закључује да је сабор у Хетфилду — који спада у филиоквистичке саборе у 7. веку на Западу — најзанимљивији, зато што њиме председава Грк, Теодор из Тарса.

¹⁶ *The Insular Tradition: Theory and Practice in Transpersonal Psychotherapy*, edited by Catherine E. Karkov, Michael Ryan, Robert T. Farrell, SUNY Press, 1997, 174. О тзв. Атаназијевом Символу вере ће бити речи касније.

даље, наводи да је синтагма из крштењског вероисповедања *после смрти* употребљавала у Галији, те да се у томе осећа узрочно-последична веза између Галије и келтске праксе (синтагма је нађена у VII веку у *Банџорском антифонару* из Ирске), а то потврђује и вероисповедање из Лиможа које поседује поменути синтагму.¹⁷ И овде је наглашен утицај из континенталног дела Западне Европе.

Папа је од епископа коме би слао палијум, као знак почести, тражио да му писменим путем достави вероисповедање, а овај обичај потврђује *Libri Diurnus*.¹⁸ Познато је да је, у VII веку, папа проследио *палијум* архиепископима и епископима на Британском острву.¹⁹ Постоје и бројне даровнице папских палијума, од краја VIII века, које садржи изричиту потребу за писаним вероисповедањем.²⁰

2.1. *Вероисповедање у VIII веку* — Говорећи о вероисповедању на Британском острву само у VIII веку треба споменути неке црквене великодостојнике и њихова вероисповедања.

2.1.1. Бонифације, мисионарећи под вођством Вилиброрда, није имао посебан разлог због кога би се обраћао епископу у Риму, али временом, пошто је почео независно да мисионари, осетио је потребу да се обрати папи. Послао је по свом ученику писмо у коме обавештава папу о свом труду на мисионарском пољу и тражи од њега инструкције за даљи рад. Како пише у *Житију* папа му одговара врло пријатним тоном да је задовољан његовим мисионарским радом, али га — ипак — зове у Рим да са њим и лично разговара. Он одмах прихвата позив, а пошто га је папа лепо примио, тражио му је писано

¹⁷ Burn, A. E. *The Apostles' Creed*, New York, 1906, 7–8.

¹⁸ Рукописна збирка црквених формула које су користиле папе до XI века. Садржи обрасце најзначајнијих докумената који су припремани за потребе папа — посебно писма, званична документâ повodom избора, хиротонија епископа, хоропископа, помазања, али и вероисповедања оних који су добијали палијум из Рима. Ова збирка није систематски направљена, већ је коначна верзија сакупљена и датује се у VIII век. Сикел је у току свог истраживања ове збирке показао да дело има униформан карактер, али да се дели на три одељка: први, који обухвата период до папе Хонорија I (625–38), други, до краја VII века, а трећи, до времена када је на римској катедри био Адријан I (772–95). Следећа хипотеза (Duchesne, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, LII, 1891, 7) разликује се од Сикелове и каже да главни документ ове колекције мора да је написан после 682. године, а затим је само неколико формула (*нав.гело, lxxxvi-xcix*) додато у доба папе Адријана I. Ова збирка је била званичан акт у папској канцеларији до XI века, после чега су настали нови званични документи због новонастале ситуације (раскол из 1054. године) Theodor von Sickel, *Liber Diurnus Romanorum Pontificum ex unico codice Vaticano*, Vindobonae 1889; Hans Foerster, *Liber Diurnus Romanorum Pontificum*, Bern, 1958; Leo Santifaller, *Liber Diurnus*, Stuttgart, 1976.

¹⁹ Према Бединој *Историји* папа Григорије I послао је палијум Августину (*Бег*, књига I, 29), а његов наследник папа Хонорије послао је палијум архиепископу Кентербериском Хонорију (с.631–653) и Павлину из Јорка (625–633). (*Бег*, књига II, 17, 18). Касније су епископи из Енглеске одлазили у Рим како би од папе добили палијум.

²⁰ W. Levison, *England and the Continent in the Eighth Century: The Ford Lectures Delivered in the University of Oxford in the Hilary Term 1943*. Oxford University Press, 1946, 233.

вероисповедање. Када је папа прочитао његово исповедање вере, тражио је да се закуне о својој вери па га је тек онда (722/723. године) хиротонисао.²¹

У контексту јеретика који су нанели много штете Цркви у Франачкој, посебно они на челу са Адалбертом Неутразијским, и који су осуђени на сабору у Сесону 744. године,²² треба истаћи да је са сабора 747. године послато вероисповедање у Рим²³ и стављено је на Часну трпезу у цркви Светог Петра. То вероисповедање је — опет — послао Бонифације.²⁴ Из *Житија Бонифацијевој* знамо да је он користио Символ вере који је исповедан на прва четири Васељенска сабора (дакле, Никео-константинопољски символ) и то без било каквих интерполација.²⁵ Брн говори да је Бонифације Символ вере који је употребљавао приликом мисионарења добио из Рима, пошто му је папа Григорије послао инструкције како да крштава, а тај обред мора да у себи садржи и вероисповедање.²⁶ Ни траг од текста Символа вере није нађен у Бонифацијевим списима, чак ни онај који је он користио приликом крштења.²⁷ Знајући да Римска Црква у том периоду не користи филиоквистичку интерполацију аналогичном се закључује да је Бонифацијево вероисповедање православно.

2.1.2. Кели наводи да су римски мисионари у Енглеску донели вероисповедање (које он означава са R), које се налази у *Делима айосѿолским* из *Кодекса Лаудијануса* и које је од тада у употреби у Енглеској, те се зато и налази у *Ејшелсѿеновом Псалѿиру* из IX века.²⁸ Брн наводи чак да није било битно да ли је тај Символ вере из Галије или Бодија,²⁹ јер су они били потпуно идентични.³⁰ Важно је и што Кели истиче да су односи између Истока и Запада — у том периоду — били поприлично деликатни и да није било потребе за уметањем било каквих интерполација у Символ вере, али и чињеницу да се римски богослужбени обред — у VIII веку — ширио у Галији

²¹ Cf. *Vitae Sancti Bonifatii archiepiscopi moguntini*, ed. Wilhelm Levison, Hannover 1905.

²² Dawson, Christopher, *The Formation of Christendom*, Ignatius Press, 2008, 190.

²³ *Councils and Assemblies* (Studies in Church History), ed. G. J. Cuming, Derek Baker, Cambridge University Press, 1971, 33.

²⁴ *Letters of St. Boniface*, уредио Emerton, Records of Civilization, 1940.

²⁵ *Vitae Sancti Bonifatii*, гл. 8.

²⁶ Burn, A. E. *нав.гело*, 51.

²⁷ Kelly J. N. D., *Early Christian Creeds*, 3rd edition, Bloomsbury Academic, 2006, 408.

²⁸ *Исѿо*, 410. J. H. Ropes, "The Greek Text of Codex Laudianus", *Harvard Theological Review* XVI (Cambridge, Mass., 1923), 177. Кодекс је вероватно у Енглеску донео Теодор из Тарса 668. године или игуман Кеолфрид почетком VIII века. Cf. Frederic Kenyon, "Chapter VII: The Manuscripts of the New Testament", *Our Bible and the ancient manuscripts*, fourth edition, 1939. У Кодексу, као и у *Ејшелсѿеновом Псалѿиру* наводе се речи: *који је рођен од Духа Свеѿоѿа и Марије Дјеве*. Овај Кодекс је користио Беда Венерабилис, те може да се каже да је Кодекс стигао у Енглеску у VII односно, најкасније, почетком VIII века.

²⁹ Cf. *The Bobbio Missal: Liturgy and Religious Culture in Merovingian Gaul*, уредили Yitzhak Hen, Rob Meens. Cambridge University Press, New York, 2004.

³⁰ Burn, A. E. *нав.гело*, 51.

и међу германским племенима, а да је само век касније Рим позајмљивао много тога из галиканског обреда.³¹ Наравно, да је било филиоквистичког уметка, био би евидентиран макар у једном од поменутих Кодекса који су настали на Западу под будним око папе.

2.2. *Лулово вероисповедање* које је, до данас, сачувано, врло је важно за реконструкцију начина промене мишљења у догматском контексту.³² Лул је своје вероисповедање написао 780. године када је папа Адријан I тражио од Карла Великог да епископи из Ремса, Трира и Тарентије напишу вероисповедање како би он дозволио да се настави Бонифацијевим путем и да Лул буде хиротонисан. Када је његово вероисповедање прочитано у Риму, папа Адријан му шаље палијум и даје му митрополитански ниво црквене власти.³³

Лулово вероисповедање из VIII века има везе са Британским острвом, зато што је Лул био англо-саксонски мисионар и наследник Бонифација на катедри у Мајнцу. Левисон износи теорију о четири вероисповедања³⁴ које је Лул користио како би написао свој Символ вере:

1. **Никејско вероисповедање** које је Руфин превео у *Историји Цркве* 10, 6 јасно показује да је Лул користио Никејски символ³⁵ као основно становиште, са којег износи веру у Свету Тројицу.
2. **Вероисповедање Григорија Чудотворца** Лул користи, али у мањој мери.³⁶

³¹ Kelly, J. N. D., *нав.гело*, 410. Како наводи Драгица Тадић у литургијској науци постоји пет различитих Литургија које носе назив *галиканска*, а друга по том реду јесте римска Литургија која је преобликована и обogaћена у каролиншкој литургијској школи, а која се служила у Галији и Немачкој. Cf. Тадић, Драгица, „Галиканска Литургија“, *Богословље* LXIV 1–2 (2005), 137. Овде се наравно говори о IX веку, односно о периоду о коме говори и Кели као веку у коме је римски обред попримао франачке — германске — карактеристике.

³² Лулово вероисповедање није пронађено међу његовим писмима, већ у касносредњовековној збирци даровница Фрицлара у Хесеу, где је Бонифације основао манастир. Данас се чува у Марбуршкој архиви (<http://www.pase.ac.uk/jsp/Sources/DisplaySourceFactoids.jsp?sourceKey=1537>, посећено 2.2.2012.). Пример са кога је текст преписан у XV веку можда би могао да наведе истраживача на траг да је Лул био ктитор манастира у Херсфелду, у Енглеској, који се помиње у преамбули вероисповедања. Левисон говори и о вези између Фрицлара и Херсфелда. Англо-саксонски монах Вигберт постао је први игуман манастира Фрицлара. Он је преминуо око 738. године и сахрањен је у манастиру. Због добрих веза Лула са Вигбертом, није ни чудо што је његово вероисповедање сачувану баш у Фрицлару. Чак Левисон наводи да је писац Луловог Житија Ламперд из Херсфелда повезао пренос мошти Вигберта из Бурабурга у Херсфелд баш са Лулом, иако то није тачно. Levison W., *нав.гело*, 236.

³³ *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, уредио М. Tangl, MGN Epistolae Selectae, 1 (Berlin, 1916). Levison W., *нав.гело*.

³⁴ Levison W., *нав.гело*, 237.

³⁵ Поповић, Р, *Васељенски сабори, одабрана докуменџа*, књ. 1, Београд 2012, 35.

³⁶ Ђуровић, Зоран, „Проблем ауторства Символа вере Григорија Чудотворца“, у *Српска теологија данас* 2009, ур. Богољуб Шијаковић, Београд, 2010, 167–183. Зоран Ђуровић наводи да су крштењски симболи садржали осврт на Три лица Бога Живога, мада је Треће лице заузимало најмањи простор. Веровало се у Духа, али богословствовање није достигло неки

3. **Пелагијево вероисповедање** — *Libellus fidei*, које се у Средњем веку приписује Јерониму или чак Августину, Лул је највише користио због побијања адопционизма.³⁷ Пелагије речима *aut adoptivum* побија учење Боноса и његових следбеника и ту користи учење Исидора Севиљског.
4. Лул је користио и мали део **символа са сабора у Толеду из 675. године**, зато што се и у овом Символу вере јасно побија аријанство.³⁸

Папа је именовао тројицу архиепископа да испитају Лулово вероисповедање. Први је Тилпин, архиепископ Ремса, који је већ примио палијум од папе Адријана I. Други је био Посесор, који је примио палијум као епископ Тарентије, а од 781. године када је ишао у Рим помиње се као архиепископ. Трећи је био Вемад, епископ из Трира, кога Карло у даровницама које издаје између 781. и 791. године назива *архиепископом*. Њихово вероисповедање је папа већ одборио, пошто им је послао палијум и поставио их на митрополитске катедре. Ето, зашто баш од ове тројице папа тражи да испитају Лулово вероисповедање и његов однос према предањском пошто је знао да је био викарни епископ Бонифацију.

Дакле, Лулово вероисповедање има четири темеља, из различитих временских периода, а као такво има и континенталних утицаја у тзв. Атанасијевом вероисповедању, те зато носи у себи филиоквистичке тежње: *Credo in Spiritum sanctum, Deum verum, ex Patre procedentem et Filio* (Лулово вероисповедање).³⁹ Управо је ово вероисповедање један од преокрета у историји догмата на Западу, као потврда тзв. Атанасијевог вероисповедања.

2.3. После објашњења Символа вере који је коришћен на просторима где су англо-саксонских монаси обитавали и где су мисионарили, потребно је размотрити и како је вероисповедање на Острву. У доба петнаестог архиепископа Кентерберијског Етелхерда (793–805)⁴⁰ своја вероисповедања

ниво. Из овога може да се наслути да Лул користи Григоријев Символ вере, али да долази до недоумице у вези са исхођењем Духа Светог *и од Сина*, јер није довољно познавао пневматолошки елемент у тријадологији. Символ који је користио Лул је пренео Григорије из Нисе у *Житију Григорија Чудотворца*, PG 46, 893–957.

³⁷ Cf. Burn, A.E. *The Athanasian Creed and Its Early Commentaries, Texts and Studies: Contributions to Biblical and Patristic L* (Book 4), Wipf & Stock Pub, 2004, xliii, xlvi. *Encyclopedia of Early Christianity*, Second Edition (Garland Reference Library of the Humanities), ed. Everett Ferguson, Routledge, 1990, 889–890.

³⁸ Schaff, Philip, *The Creeds of Christendom: History of the Creeds*, Vol. I, Part I, Cosimo Classics, 2013, 36.

³⁹ Levison W., *нав.гело*, 239. Рецепција филиоквистичке пневматологије у Франачкој држави може да се прати од сабора у Паризу (тачније: Gentilly — јужном предграђу Париза) 767. године, а Лул је био један од мисионара-интелектуалаца, касније и архиепископ, који су помогли Карлу Великом да створи једну нову теорију владавине и да на тај начин добије и теоријску потврду освајачке политике. Cf. Halfond Gregory I, *Archaeology of Frankish Church Councils, AD 511–768, Medieval Law and Its Practice* (Book 6), BRILL, 2009, 195.

⁴⁰ Brooks, Nicholas, *The Early History of the Church of Canterbury: Christ Church from 597 to 1066*. London: Leicester University Press 1984. Етелхерд је био епископ у Винчестеру када је

су написали Едулф, архиепископ Јорка; Тидфред, епископ Данвича и Де-неберт, епископ Ворчестера. Сва три вероисповедања имају исту форму: *увод* (име епископа и за коју катедру је наречен; затим увод са пригодним библијским текстом — нпр. стих из Псалама), *вероисповедање* и *закључак* (потврда вере).

2.3.1. Рихтер наводи да је потписник првог вероисповедања епископ Линдзија, а не како је наведено у *Canterbury Professions* архиепископ Јорка,⁴¹ Едулф, који је хиротонисан између 796. и 798. године. Епископ Едулф јасно пише:

Credo Deum patrem et filium et spiritum sanctum, atque in trinitate Deum plenum confirmans et totas tres personas unum Deum; incarnationem quoque diuinam non in patre factam neque in spiritu sancto, sed in filio tantum, ut qui erat in diuinitate Dei patris filius, ipse fieret in homine hominis matris filius, Deus uerus ex patre, homo uerus ex matre; qui est unus Deus, creator omnium que sunt cum patre et spiritu sancto; qui passusest uera carnis passione et resurrexit uera carnis resurrectione et anime resumptione, in qua ueniet iudicare uiuos ac mortuos iudicio perenni. Hoc absque ambiguitate credo, hoc laudo, hoc confiteor et per populos predicare desidero.⁴²

Исповедајући православну тријадологију, која се заснива на Никео-константинопољском вероисповедању и на оросу Халкидонског сабора (451) епископ Едулф јасно не исказује ни алузију на филоквистичку интерполацију.

2.3.2. Следеће вероисповедање које анализирамо јесте оно написано руком Тидфреда, епископа Данвича, а које изражава Никео-константинопољско вероисповедање са правилном пневматологијом, и са посебним православним отклоном од монофизитства:

Ergo sicut uniuersalis docet ecclesia, pater et filius et spiritus sanctus una deitas et coeternalis mihi predicanda est singulamque in trinitate personam unum Deum fore fatendum; non quod triplex sit in illa trinitate Deorum numerus, sed quod in tribus personis patrem et filium nuncupamus et spiritum sanctum unam in diuinitate essentiam et inseparabilis eternitatis gloriam predicamus, Christum quoque omnipotentis Dei filium in carne natum, baptizatum et pro nobis passum et sepultum, et die tertia resurgentem, in celos quoque uisualiter ascendentem, iterumque iudicare seculum per ignem uenturum; remissionem peccatorum, carnis resurrectionem, et uitam eternam sine ambiguitate speramus.⁴³

Тидфредово вероисповедање ни у ком случају не наговештава филиоквистички уметак, већ потврђује православну тријадологију, кроз испове-

изабран за архиепископа Кентерберијског 793. године, у доба краља Мерсије и владара Енглеске Офе. После династичких борби на Острву, Етелхерда је Алкуин охрабрио да се врати на кентерберијску катедру, јер је на тај начин могао да настави да остварује добре односе Франачке и Енглеске. Дакле, то је време пред сабор у Франкфурту (794).

⁴¹ *Canterbury Professions*, 1–2.

⁴² *Исѿо*, 1.

⁴³ *Исѿо*, 2–3.

дање светоотачког учења о Христу. Ово вероисповедање је савршеније од претходног, јер се у неколико реченица сажимају догмати настали у IV и V веку, а поред тога, посебно се препознају речи из Никео-константинопољског *Символа вере*.

2.3.3. Епископ ворчестерски Денеберт (798–800) у свом вероисповедању користи тзв. Атанасијев *Символ вере* који сажима никејску тријадологију, али са нејасном и недефинисаном пнеуматологијом — *spiritus sanctus a patre et filio, non factus, nec creatus, nec genitus, sed procedens*.⁴⁴ Дакле, филиоквистичке аспирације постоје, тек, у вероисповедању Епископа Денеберта и то због очигледног утицаја од стране Цркве у Франачкој држави.⁴⁵

Епископ Денеберт у првом делу свог писаног вероисповедања говори да му је дужност да сачува обред и свете каноне и правила у Цркви, а затим презентује своју веру, као што је већ речено, углавном преписујући први део тзв. Атанасијевог *Символа вере*:

Quicumque uult saluus esse, ante omnia opus est illi ut teneat catholicam fidem. [Quam nisi quisque integram inuolatamque servauerit, absque dubio in aeternum peribit.] Fides autem catholica haec est, ut unum Deum in Trinitate, et Trinitatem in unitate ueneremur, neque confundentes personas, neque substantiam separantes; alia enim est persona Patris, alia Filii, alia Spiritus Sancti, sed Patris et Filii et Spiritus Sancti una est diuinitas, aequalis gloria, coeterna maiestas. [Qualis Pater, talis Filius, talis [et] Spiritus Sanctus. Increatus Pater, increatus Filius, increatus (et) Spiritus Sanctus. Immensus Pater, immensus Filius, immensus (et) Spiritus Sanctus. Aeternus Pater, aeternus Filius, aeternus (et) Spiritus Sanctus. Et tamen non tres aeterni, sed unus aeternus. Sicut non tres increati, nec tres immensi, sed unus increatus, et unus immensus. Similiter omnipotens Pater, omnipotens Filius, omnipotens (et) Spiritus Sanctus. Et tamen non tres omnipotentes, sed unus omnipotens. Ita Deus Pater, Deus Filius, Deus [et] Spiritus Sanctus. Et tamen non tres dii, sed unus est Deus. Ita Dominus Pater, Dominus Filius, Dominus (et) Spiritus Sanctus. Et tamen non tres Domini, sed unus (est) Dominus. Quia, sicut singillatim unamquamque personam Deum ac Dominum confiteri christiana veritate compellimur: Ita tres Deos aut (tres) Dominos dicere catholica religione prohibemur.] Pater a nullo est factus, nec creatus, nec genitus; Filius a Patre solo est,

⁴⁴ Атанасијев *Символ вере* (*Symbolum Athanasianum*, који се још назива и по првим речима текста *Symbolum Quicumque* или *Quicumque uult*) у *Шаф-Херцог Енциклопедији* (Jackson, Samuel Macauley. *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* том I (third ed.). London and New York: Funk and Wagnalls, 338) назван је термином *ѿакозвани* зато што је у XX веку, филолошким и догматским истраживањима, утврђено да је настао у јужној Галији измеђи 450 и 600. године, а да на Истоку није био познат све до XII века. Текст се обично дели у два одељка: први је скоро у целини инкорпориран у вероисповедање епископа Денеберта и говори о тријадологији, а други део се односи на христологију. Cf. Burn A. E., *The Athanasian Creed and its Early Commentaries*, у TS, vol. iv, part 1, Cambridge, 1896; Richardson, Herbert; Hopkins, Jasper, "On the Athanasian Creed", *The Harvard Theological Review* 60/4, (October 1967), 483–484.

⁴⁵ *The Insular Tradition: Theory and Practice in Transpersonal Psychotherapy*, 174.

non factus, nec creatus, sed genitus; Spiritus Sanctus a Patre et Filio, non factus, nec creatus, nec genitus, sed procedens. [Unus ergo Pater, non tres Patres: unus Filius, non tres Filii: unus Spiritus Sanctus, non tres Spiritus Sancti. Et] in hac Trinitate ni[c]hil prius aut posterius, ni[c]hil maius aut minus; sed totae tres personae coaeternae sibi sunt et coaequales, ita, ut per omnia, sicut [iam] supra dictum est, et unitas in Trinitate, et Trinitas in unitate ueneranda sit. [Qui vult ergo salvus esse, ita de Trinitate sentiat.]⁴⁶

3. *Закључак* — Филолошка истраживања писаних вероисповедања могу да потакну размишљања о догматским проблемима који су настајали у периоду пре Великог раскола (1054) на Западу. Истичући историјске феномене у оквиру истраживања уз помоћ поступне историјске методологије долази се до закључка да је вероисповедање на Британском острву у периоду VII и VIII века било под јаким континенталним утицајем, и то првенствено из Галије, односно Франачке државе. У VII веку у богослужбеној пракси се користи Символ вере без филиоквистичког уметка, али се у званичним документима са сабора у Хетфилду (679) осећа утицај потврде тзв. Атанасијевог вероисповедања са сабора у Отену (662/676) и утицај континенталне теологије. У првој половини VIII века англо-саксонски мисионар и потоњи архиепископ — Бонифације користи потпуно православни Символ вере, да би његов наследник, у другој половини VIII века, такође, англо-саксонски мисионар и потоњи архиепископ, Лул користио филиоквистичку интерполацију, под јаким континенталним утицајем, односно користећи тзв. Атанасијево вероисповедање. Занимљиво је да у другој половини на Британском острву епископи Едулф и Тидфред пишу потпуно православан Символ вере, али Епископ Денеберт — опет под утицајем тзв. Атанасијевог вероисповедања — пише Символ вере са филиоквистичким уметком. Дакле, веома велику пометњу међу епископима у континенталном делу Западне Европе, као и на Британском острву, унело је тзв. Атанасијево вероисповедање, које заслужује посебну анализу и проналажење првог аутора, односно утицаја на аутора овог проблематичног Символа вере, који је покренуо подвојеност у вероисповедним формулацијама у Енглеској и у Франачкој држави крајем VII, а посебно у VIII веку. Када се истражи ауторство и утицаји на састављача тзв. Атанасијевог вероисповедања, онда ће се наметнути коначни закључак у вези са двоструким коришћењем филиоквистичког уметка у Символ вере у Енглеској у VII и VIII веку, који је овим радом евидентиран.

⁴⁶ Вероисповедање епископа Денеберта означено је курзивом, а угластом заградом оно што Епископ није користио из тзв. Атанасијевог Символа вере. Тако гледано читаоцима је доступна интегрална верзија првог дела тзв. Атанасијевог Символа вере, а курзивом је наглашен део који је преузет и сачуван у вероисповедању епископа Денеберта.

Библиографија

Извори

- Беда — *Venerabilis Baedae, Historiam ecclesiasticam gentis Anglorum*, ed. Carolus Plummer, A. M [Reprint of the original edition published by Oxonii, 1896], Gorgias Press, 2002
- Canterbury Professions*, ed. Michael Richter, Canterbury and York Society vol. LXVII, Devonshire press, Torquay 1973.
- Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Volume 3, William Stubbs, Arthur West Haddan, David Wilkins, Ulan Press 2012.
- Vitae Sancti Bonifatii — Vitae Sancti Bonifatii archiepiscopi moguntini*, ed. Wilhelm Levison, Hannover 1905.
- Letters of St. Boniface*, уредио Emerton, Records of Civilization, 1940.
- Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, уредио M. Tangl, MGH Epistolae Selectae, 1 (Berlin, 1916).

Студије (ћирилично)

- Поповић, Радомир, *Појмовник црквене историје*, Београд 2014.
- Поповић, Радомир, *Васељенски сабори, одабрана докуменџа*, књ. 1, Београд 2012.
- Ђуровић, Зоран, “Проблем ауторства Символа вере Григорија Чудотворца”, у *Српска теологија данас* 2009, ур. Богољуб Шијаковић, Београд 2010.
- Тадић, Драгица, “Галиканска Литургија,” *Богословље* LXIV 1–2 (2005).

Студије (латинично)

- Archbishop Theodore — Archbishop Theodore, Commemorative Studies on his Life and Influence*, Edited by Michael Lapidge, Cambridge Studies in Anglo-Saxon England (No. 11), Cambridge University Press 1995.
- The Bobbio Missal: Liturgy and Religious Culture in Merovingian Gaul*, уредили Yitzhak Hen, Rob Meens. Cambridge University Press, New York 2004.
- Councils and Assemblies (Studies in Church History)*, ed. G. J. Cuming, Derek Baker, Cambridge University Press 1971.
- Encyclopedia of Early Christianity*, Second Edition (Garland Reference Library of the Humanities), ed. Everett Ferguson, Routledge, 1990.
- Jackson, Samuel Macauley. *New Schaff–Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* том I (third ed.). London and New York: Funk and Wagnalls.
- The Insular Tradition: Theory and Practice in Transpersonal Psychotherapy*, edited by Catherine E. Karkov, Michael Ryan, Robert T. Farrell, SUNY Press, 1997.
- Brooks, Nicholas, *The Early History of the Church of Canterbury: Christ Church from 597 to 1066*. London: Leicester University Press, 1984.
- Burn, A. E. *The Apostles' Creed*, New York, 1906.
- Burn, A.E. *The Athanasian Creed and Its Early Commentaries*, Texts and Studies: Contributions to Biblical and Patristic I (Book 4), Wipf & Stock Pub, 2004.
- Dawson, Christopher, *The Formation of Christendom*, Ignatius Press, 2008.
- Duchesne, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, LII, 1891.

- Edward A. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, Oxford Studies in Historical Theology, Oxford University Press, 2010.
- Foerster Hans, *Liber Diurnus Romanorum Pontificum*, Bern 1958.
- Halfond Gregory I., *Archaeology of Frankish Church Councils, AD 511–768*, Medieval Law and Its Practice (Book 6), BRILL, 2009.
- Kenyon Frederic, "Chapter VII: The Manuscripts of the New Testament", *Our Bible and the ancient manuscripts*, fourth edition, 1939.
- Kelly J. N. D., *Early Christian Creeds*, 3rd edition, Bloomsbury Academic 2006.
- Levison W., *England and the Continent in the Eighth Century: The Ford Lectures Delivered in the University of Oxford in the Hilary Term 1943*. Oxford University Press 1946.
- Richardson, Herbert; Hopkins, Jasper, "On the Athanasian Creed", *The Harvard Theological Review* 60/4, (October 1967).
- Ropes J. H., "The Greek Text of Codex Laudianus", *Harvard Theological Review* XVI (Cambridge, Mass., 1923).
- Schaff, Philip, *The Creeds of Christendom: History of the Creeds*, Vol. I, Part I, Cosimo Classics, 2013.
- Santifaller Leo, *Liber Diurnus*, Stuttgart 1976.
- Theodor von Sickel, *Liber Diurnus Romanorum Pontificum ex unico codice Vaticano*, Vindobonae, 1889.

Електронски извор

Лулово вероисповедање <http://www.pase.ac.uk/jsp/Sources/DisplaySourceFactoids.jsp?sourceKey=1537>, посећено 2.2.2012).

The Confession of Faith in England in VII and VIII Century

Resume: The research of the written confessions of faith in England in VII and VIII century will help us understand, from the historical point of view, the phenomenon of the use of *filioque* in the Creed of the Church in the west of Europe. This paper represents a survey of several formulations of the Creed and the most prominent personalities of Anglo-Saxon Christendom (Theodore of Tarsus, Boniface, Lul etc.) in the study of the acceptance of the *filioque* interpolation among the English theologians in VII and VIII century. At the same time this research can be an initial one for a more extensive study of the confession of faith in the West up to the Great Schism in 1054, so as to determine the real causes for the before mentioned interpolation, which, to this day, represents a stumbling block in the dialogue between the East and the West.

Key words: the Creed, *filioque*, Church in England, Council of Autun (c. 662/676), Council of Hatfield (679), Theodore of Tarsus, Boniface, Lul, Etelheard, the Archbishop of Canterbury, Edulph, the Archbishop of York, Tidfred, the bishop of Dunwich, Denebert, the bishop of Worcester.